

УДК 165.12:2-291.13

Ю. Г. Борейко*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри релігієзнавства**Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки***РЕЦЕПЦІЯ ТРАДИЦІЙНИХ МІФОЛОГЕМ У БУДЕННІЙ РЕЛІГІЙНІЙ СВІДОМОСТІ**

Проблема буденної свідомості залишається однією з найбільш актуальних у сучасних філософських і соціогуманітарних дослідженнях. Значною мірою це зумовлено, зокрема, зростанням активності буденної свідомості, яка подекуди претендує на заміщення власними компонентами інших сегментів духовної культури. Ідеться насамперед про науку, що зазнає втручань відроджених архаїчних форм свідомості, зокрема окультизму, магії, астрології, комплексу квазінаукової міфології із синкретичним поєднанням елементів наукової картини світу і традиційних народних вірувань. Інший аспект проблеми полягає в необхідності осмислення відображених у буденній релігійній свідомості ментальних структур повсякденності, у тому числі й традиційних міфологем, що існують в імпліцитній формі та потребують експлікації.

Міфологічна складова буденної релігійної свідомості охоплена міждисциплінарним дискурсом і досліджується, зокрема, у працях Р. Барта, В. Горського, М. Еліаде, І. Касавіна, Е. Кассіра, А. Колодного, С. Кримського, К. Леві-Строса, Г. Лозко, О. Лосева, Є. Мелетинського, М. Поповича, О. Сагана, М. Смирнова, С. Токарева, В. Топорова, Дж. Фрезера, К. Хьюбнера, К.-Г. Юнга. Науковий дискурс стосується численних аспектів проблеми, проте, на нашу думку, більш детального релігієзнавчого аналізу потребують питання, пов'язані із функціонуванням архаїчного міфу в усній народній творчості. Відтак мета статті полягає в з'ясуванні особливостей малих нарративних форм буденної релігійної свідомості, що містять міфологічний компонент.

Буденна свідомість містить традиційні міфологеми, які ґрунтуються на історичній міфологічній традиції. Міфологема – концепт, що у вербальній формі міститься в буденній свідомості, когнітивно значущий смисл. Концепт є ментальною репрезентацією, що визначає, як саме речі пов'язані між собою і як вони категоризуються. Повсякденне ментальне існування залежить від здатності піддавати концептуалізації різні предмети чи явища. Як ментальні об'єкти, що відображають знання про онтологічну сутність світу, концепти є доказом упорядкованості навколишнього світу, множиною з центром, прототипом, стереотипом і периферією [4, с. 201]. Відтак міфологема втілюється в понятті-образі й реалізується в системі символів. Міфологему розуміють як свідоме запозичення міфологічних мотивів і перенесення

їх у світ сучасної культури. Вербальний спосіб репрезентації міфологем здійснюється в тому числі за допомогою малих нарративних форм. Якщо міфологічні мотиви буденної свідомості проєктуються на сферу релігійного життя, ідеться про релігійні міфологеми.

Буденна релігійна свідомість як емпіричне відображення релігійного буття виявляється не лише в певних постулатах, а й містить малі нарративні форми – повір'я, прислів'я, приказки, що виражають ставлення віруючих людей до світу та свого місця в ньому, демонструють різноманіття форм повсякденного життя. Повір'я, прислів'я, приказки, прикмети тощо відображають національну культуру, міфологічну спадщину народу, а відтак постають компонентом етнічної традиції. Переплетення з етнічними традиціями – характерна особливість проникнення релігійної традиції в систему суспільних відносин, зокрема, й завдяки тому, що релігійна традиція в історії різних етносів часто поставала етнозахисним механізмом. На буденному рівні суспільної свідомості традиціоналізм асоціюється не лише із беззаперечним підпорядкуванням авторитету традиції, безумовним дотриманням і її тиском на особистість, а й із культурно-етнічною визначеністю [7, с. 273].

Традиції, згідно з Е. Гідденсом, є умовою функціонування колективної пам'яті суспільства, забезпечують наступність у його розвитку, «надають життю спадкоємності й форми» [5]. Кожне покоління засвоює з минулого певну сукупність культурних зразків, здійснює їх відбір, інтерпретацію, надає нових смислів. Із цього приводу Б. Латур писав, що будь-який набір сучасних елементів може поєднувати в собі різночасові компоненти. «Елементи, які нам здаються далекими, якщо ми будемо рухатися по спіралі, – пише науковець, – можуть знову виявитися дуже близькими, якщо ми зіставимо витки цієї спіралі. І, навпаки, елементи, що майже водночас існують, судячи з їхнього розташування на лінії, виявляються віддаленими, якщо рухатися по радіусу до центру. Ця темпоральність зовсім не зобов'язує нас використовувати такі ярлики, як архаїчне або передове, оскільки будь-яка група елементів, що водночас співіснують, може об'єднувати елементи всіх часів» [12].

Відтак у структурі буденної свідомості важливе місце посідає міфологічна складова, що бере

участь у пізнанні світу, його окремих фрагментів, у розумінні єдності й цілісності світу, а також взаємозумовленості його елементів. Специфіка міфологічної свідомості зумовлена безпосередністю відображення дійсності в процесі практичної діяльності, а отже, прив'язкою до просторового та часового буття людини. Міфологічна свідомість має аксіологічний характер, виконує функцію адаптації суб'єкта в соціокультурному світі, постає духовним способом освоєння світу через його ідеалізацію у формах народної творчості. Народну культуру пронизують архаїчні міфологічні уявлення про світ, людину, надприродні сили, етико-естетичні вподобання етносоціуму. Духовні й матеріальні, вербальні й невербальні, художні й утилітарно-практичні, сакральні та профанні, інші різноманітні опозиції в традиційній культурі нерозривно поєднані [9].

Міфологія, згідно з К. Леві-Стросом, – це поле ментальних несвідомих, проте логічних операцій, інструмент для вирішення, подолання протилежностей. На думку вченого, міфологічна рефлексія є інтелектуальною формою бриколажу – процесу перетворення значення об'єктів за допомогою нового використання або нестандартного перетворення вже готових підручних елементів [13, с. 126]. Бриколажна логіка виражає активність свідомості в межах уже наявних можливостей. Через міф відбувається трансляція своєрідних закодованих «посилів» від культури до індивіда. К. Леві-Строс виокремив міфологію експліцитну (міфологічна оповідь) та імпліцитну (уявлення, що «видобуваються» дослідниками з обрядів, виявляються в ритуалах тощо). «Імпліцитна» (уявна, прихована) форма міфів часто переходить в «експліцитну» (видиму, оповідну) і становить основу багатьох творів усної народної творчості. Міфологія використовує структуру для створення певного абсолютного об'єкта, що має вигляд сукупності подій [13, с. 41].

Міф, отже, існує не лише в наративній формі, а й має латентну, приховану, тобто імпліцитну, структуру. До імпліцитної міфології належать, зокрема, повір'я, приказки, прислів'я, що містять певні міфологічні уявлення або натяк на них. «Народні прислів'я, – пише Р. Барт, – більше пророкують, ніж стверджують, це мова людства, яке постійно творить себе, а не просто існує» [2, с. 125]. Цей архаїчний пласт відбиває народний світогляд, давні автентичні та християнізовані вірування, уявлення, табу тощо, набуваючи експліцитної форми, стає основою для творів усної народної творчості.

На основі аналізу правил організації міфу в примітивних суспільствах К. Леві-Строс стверджує, що міфам притаманні певні загальні глибинні схеми або бінарні опозиції – вроджені несвідомі феномени мислення, які детермінують

логічну організацію людської психіки. Міф вибудовує опозиції й намагається в процесі мислення вирішити суперечності, залагодити конфлікт хоча б на логічному та психологічному рівнях. Протиставлення замінюються більш м'якими опозиціями доти, доки не утвориться образ-посередник – медіатор, що поєднує риси протилежних членів опозиції. Саме завдяки дії медіатора відбувається логічний рух міфологічного мислення, своєрідне зняття попередньої бінарної опозиції новою, у якій один із її членів є медіатором. На думку К. Леві-Строса, «можна вводити медіаторів першого, другого, третього тощо ступенів, оскільки за допомогою опозицій та кореляцій із кожного члена можна породити наступний» [14, с. 201].

Основні протиставлення стародавніх міфологічних систем зберігаються у свідомості людини як архетипи, що об'єктивуються у феноменах національної культури. Однією з характеристик свідомості К.Г. Юнг уважав «хаотичну різноманітність і порядок, дуальність, опозицію світла та темряви, верхнього й нижнього, правого та лівого; поєднання протилежностей у третьому, кватерністі (квадрат, хрест), обертання (кругове, сферичне) і, нарешті, процес центрування» [16, с. 49]. Бінарні опозиції містяться не лише в міфах чи казках, а й в інших текстах – прислів'ях, загадках, замовляннях [6, с. 115–117].

Принцип бриколажної мозаїчності підтримує існування малих наративних форм, що мають високий ступінь збереження язичницьких уявлень завдяки перетворенню міфологічних образів на архетипічні форми. Комплекс уламків архаїчного світогляду функціонує переважно в усній імпліцитній формі, маючи узагальнену назву «марновірство». Витоки марновірства вчені справедливо шукають у глибинах соціокультурної скарбниці людства. Шлях формування марновірства Л. Астахова аналізує в контексті інтерпретації специфічного релігійного досвіду, особливостей переживань, властивих давнім релігійним системам. Переживання, вважає дослідниця, мають здатність набувати форми знання, проте в певному специфічному вигляді. Отримане знання впроваджується в масив соціокультурної спадщини, передається з покоління в покоління як інформація практичного характеру, що має значення для повсякденної діяльності. У цій інформації в спрощеній формі містяться як дані про специфічний характер світобудови, яка дещо ширша від попереднього сприйняття, так і інформація про правильні й вигідні для рівня повсякденності дії. Ритуалізм у цьому випадку, який звичайна людина часто розуміє як синонім забобонності, на рівні переживань не повністю ототожнюється з марновірністю. Відтак марновірство – це вид соціального знання, релігійного досвіду, що пережитий у минулому членами інтерсуб'єктивного світу [1, с. 32].

Імплицитний компонент міфу, зосереджений у малих наративних формах, виявляється через низку асоціацій чи культурно-символічних змістів. Він створює особливу форму побутування семантичних полів предметів і явищ, що виявляється в предметах, соціальних інститутах, текстах. Відтворити первинний зміст малих текстів дають змогу механізми трансмісії, особливістю якої є здатність до створення переосмислених на основі сучасного світогляду смислів, котрі постають похідними і вторинними. Передавання смислу й відтворення його відповідно до сучасних принципів трактування забезпечує міжчасова комунікація. Не завжди розуміючи сенс дії, люди в деталях відтворювали традиції. Змінювалися покоління, первісний зміст стирався і поставала необхідність пояснення традиційних дій, що тлумачилися людьми з іншим, порівняно зі своїми пращурами, світоглядом близькими й сучасними їм категоріями, наповнюючи в такий спосіб стару форму новим змістом.

У контексті розуміння культури як механізму, що створює, транслює та зберігає інформацію, малі наративні форми як носій соціокультурного досвіду постають своєрідними текстами, які транслюють певні знання. Текстом, згідно з Ю. Лотманом, є весь простір культури на всіх її рівнях у синхронному й діахронному розрізах. Така інтерпретація надає можливість називати текстом утворенням різноманітного плану – від людської особистості та художнього твору до тексту життя й тексту культури. Найбільш складною проблемою, з якою зіштовхується адресат у процесі розпредмечування смислу тексту, є його декодування, тобто переклад тексту мовою, зрозумілою адресату. Під кодом варто розуміти мову, яка є кодом, плюс його історію [15]. Очевидно, що буття тексту як семіотико-філософської категорії зумовлюється наявністю в ньому смислу, цілісної й логічно завершеної інформації, яку адресат може інтерпретувати. Призначення тексту полягає в фіксації та трансляції знання або відомостей каналами зв'язку в певному середовищі. Будь-яка інформація перебуває в постійному русі, оскільки безперервно передається від адресанта до адресата в часі та просторі. Отже, функціонування тексту в семіотичному просторі неможливе без його прочитання й осмислення адресатом, оскільки текст, за Р. Бартом, «вимагає від читача діяльного співробітництва» [3, с. 421].

Текст може функціонувати протягом тривалого часу, переступати часові межі життя свого творця, переходити з одного синхронічного зрізу в інший. Прочитання тексту є духовно-практичною формою освоєння дійсності, що зумовлюється ментальністю адресата, ступенем складності, креативністю, глибиною розуміння, культурно-історичною спадщиною, включенням адреса-

та в комунікативні системи тощо. Текст, згідно з Р. Бартом, є не лише полотном переплетення кодів і смислів, а й простором перетину інших текстів, асоційовані комбінації яких створюють додатковий смисл. Переміщення тексту нерозривно пов'язане з навколишньою дійсністю (суспільством, історією, культурою), тобто з «позатекстовим» простором. У процесі текстового аналізу цей простір постає текстами, пов'язаними між собою в силу інтертекстуальності й за допомогою кодів, що виявляють смисли [3, с. 451].

Існують коди культури, що співвідносяться з найдавнішими архетиповими уявленнями людини. Вони утворюють певну «систему координат», у межах якої здійснюється концептуалізація та категоризація дійсності, внутрішнього рефлексивного досвіду людини, вербалізація. Як зазначають дослідники, «коди культури як феномен є універсальними за своєю природою, вони притаманні людині як *homo sapiens*. Проте їх вияв, питома вага кожного з них у певній культурі, а також метафори, у яких вони вербалізуються, завжди національно детерміновані та зумовлені конкретною культурою» [11, с. 298]. Так, в українській етнокulturі еталоном і мірилом працелюбності людини є бджола, мірилом сімейного щастя, провісницею весни, пробудження, відновлення – ластівка. Народним символом відмови під час сватання, що виражає не стільки образу, скільки тактовність і мудрість, є гарбуз, очевидно, завдяки уявленням про властивості гарбузових страв заспокійливо діяти на організм, отже, стримувати статевий потяг [8, с. 31].

У контексті експлікації міфологічного змісту малих наративних форм важливо акцентувати увагу на їх метафоричності. Е. Кассіер акцентує увагу на існуванні дологічного мислення, що відклалося в мові, міфології, мистецтві, релігії, осередком якого є метафора [10]. Метафоричне освоєння світу простежується у випадках, коли враження зі сфери профанного зводяться в ранг священного, значущого з релігійного погляду. Метафора не існує без суб'єкта свого створення, тому вона є не двоедністю елементів, що її утворюють, а своєрідною тріадою, де третім елементом постає сам суб'єкт як генератор метафори. Тобто, у метафоричному мисленні у вигляді нової метафори з'являється структура, що не існує в дійсності, яка до утворення метафори лише потенційно містилася в полі мислення суб'єкта. Суб'єкт впливає на новоутворену структуру насамперед через інтуїтивний акт вловлювання подібності певних об'єктів, що надає можливість виразити їх один через іншого. Ідеться про передчуття нової структури, яка суб'єктивно присутня при створенні метафори. Наступна розробка метафор вимагає достатньої підготовки, що виражається в пластичності свідомості, яка здатна співпрацювати зі змі-

стами несвідомого. Отже, метафора є важливим засобом, що сприяє духовній еволюції суб'єкта, яка, своєю чергою, полягає в метафоризації інтуїтивних інтенцій і закріпленні їх у багатозначності символів.

Значна частина реліктових елементів, успадкованих від міфології, репрезентована переважно у формі повір'їв – залишків стародавніх язичницьких вірувань, що функціонують на підсвідомому рівні без належного розуміння їхнього первинного смислу. Як архаїчний культурний пласт повір'я відбивають народний світогляд, давні язичницькі та інші релігійні вірування, уявлення, табу тощо. Повір'я варто відрізнити від фразеологізмів, які також мають метафоричний характер, проте вже не містять світоглядних уявлень, оскільки втратили містичність, їх метафоричність має не сакральне, а побутове значення. Повір'я із міфологічним змістом продовжують зберігати свою метафоричну сакральність і містять указівку на те, як діяти в певній ситуації, що зумовлена міфологічним сприйняттям довколишнього світу. Значна кількість повір'їв існує в первісному вигляді або зазнала незначних змін. У повір'ях чітко виражені елементи анімізму, тотемізму, фетишизму, простежується тісний зв'язок із життєдіяльністю людини.

Характерно, що поняття «вірування» «повір'я», «прикмети», «забобони» становлять синонімічний ряд і часто взаємозамінюються без особливої втрати смислового навантаження. Вірування – чіткі усталені релігійні уявлення, що сприймаються без логічного пояснення й становлять основу релігійного світогляду. Прикметами є перевірені часом передбачення, що ґрунтуються, як правило, на об'єктивному зв'язку явищ природи, властивостях предметів і подій життя. Відтак побутова прикмета: розсипати сіль – посваритися, через неповну визначеність наслідків прогнозованої ситуації, очевидно, є повір'ям. За структурою повір'я близькі до прислів'їв, проте не містять повчального змісту. Повір'я нагадують приказки, проте не передають ставлення до певної ситуації, а містять регламентацію, указівку до дії.

Повір'я мають здатність до оновлення, містять смислові нашарування різних епох: у хату мусить першим зайти чоловік, а не жінка; на свято Введення жінки мають сидіти вдома; помивши руки – потрібно витерти, а не струшувати воду, щоб не плодити чортів; у потяг першим має сісти чоловік, якщо жінка – на нещастя. Різномасштабні табу демонструють принцип бриколажу, коли сучасні уявлення конструюються шляхом реконструкції архаїчних елементів і включення їх у нову смислову комбінацію.

Отже, сучасний соціум зберігає в буденній релігійній свідомості повір'я та інші форми усної народної творчості, яким властиві риси й ру-

дменти архаїчної міфологічної свідомості. Малі нарративні форми постають як тексти, які в просторі повсякденності зазнають інтерпретації, транслюють соціокультурний досвід за допомогою міжчасової комунікації. Малі тексти, сконструйовані за принципом бриколажу, містять бінарні опозиції, постійно трансформуються в площині модернізації. Колективне несвідоме використовує традиційні міфологічні структури для забезпечення потягу людини до консерватизму і традиційності. Перспектива майбутніх досліджень полягає в підтвердженні отриманих висновків шляхом емпіричного дослідження.

Література

1. Астахова Л.С. Динамика современных религиозных практик в структурах повседневности : автореф. дисс. ... докт. филос. наук : спец. 09.00.14 «Философия религии и религиоведение» / Л.С. Астахова ; Ленинградский государственный университет им. А.С. Пушкина. – СПб., 2013. – 39 с.
2. Барт Р. Избранные работы: Семиотика: Поэтика / Р. Барт ; пер. с фр. ; сост., общ. ред. и вступ. ст. Г.К. Косикова. – М. : Прогресс, 1989. – 616 с.
3. Барт Р. Текстовый анализ одной новеллы Эдгара По / Р. Барт // Барт Р. Избранные работы: Семиотика: Поэтика / Р. Барт. – М. : Прогресс, 1989. – С. 424–462.
4. Вержбицкая А. Язык. Культура. Познание / А. Вержбицкая ; пер. с англ. ; отв. ред. М.А. Кронгауз ; вступ. ст. Е.В. Падучевой. – М. : Русские словари, 1996. – 416 с.
5. Гидденс Э. Устройство общества: Очерк теории структуризации / Э. Гидденс. – 2-е изд. – М. : Академический Проект, 2005. – 528 с.
6. Дандес А. Фольклор: семиотика и/или психоанализ : [сб. ст.] / А. Дандес ; пер. с англ. ; сост. А.С. Архипова. – М. : Вост. лит., 2003. – 279 с.
7. Ефименко М.Н. Религия. Традиция. Общество. Опыт социально-философского анализа российского регионального развития : [монография] / М.Н. Ефименко. – Оренбург : Изд-во ОГПУ, 2001. – 298 с.
8. Жайворонок В. Знаки української етнокультури : [словник-довідник] / В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
9. Касавин И.Т. Анализ повседневности / И.Т. Касавин, С.П. Щавелев [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://journal.iph.ras.ru/alltag.doc>.
10. Кассирер Э. Понятие символической формы в структуре наук о духе / Э. Кассирер // Культурология XX в. – 1998. – № 11. – С. 37–66.
11. Красных В.В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? / В.В. Красных. – М. : ИТДГК «Гнозис», 2003. – 375 с.
12. Латур Б. Нового Времени не было: эссе по симметричной антропологии / Б. Латур [Электронный ресурс]. – Режим доступа : vcsi.ru/files/latour.pdf.
13. Леви-Строс К. Первісне мислення / К. Леви-Строс. – К. : Укр. центр дух. культури, 2000. – 324 с.
14. Леви-Строс К. Структурная антропология / К. Леви-Строс. – М. : Наука, 1985. – 536 с.
15. Лотман Ю.М. Семиосфера; Культура и взрыв; Внутри мыслящих миров : [статьи, исследования, заметки] / Ю.М. Лотман. – СПб. : Искусство-СПб, 2000. – 704 с.
16. Юнг К.Г. О природе психе / К.Г. Юнг ; перевод С.Л. Удовик, Г.А. Бутузов. – М. : Рефл-бук ; К. : Ваклер, 2002. – С. 7–94.

Анотація

Борейко Ю. Г. Рецепція традиційних міфологем у буденній релігійній свідомості. – Стаття.

У статті досліджується рецепція міфологем малих нарративних форм у буденній релігійній свідомості. Повсякденні мікротексти, що містять міфологічний зміст, характеризуються бриколажною мозаїчністю, бінарними опозиціями, метафоричністю. Імплицитний компонент міфу, зосереджений у малих текстах, виявляється через низку асоціацій чи культурно-символічних змістів. У просторі повсякденності буття тексту як семиотико-філософської категорії зумовлюється притаманним йому смыслом, що зазнає інтерпретації. Призначення тексту полягає в трансляції знання каналами зв'язку в певному середовищі, здатності до створення нових смислів, що мають вторинний характер. Передавання смислу й відтворення його відповідно до сучасних принципів трактування забезпечує міжчасова комунікація.

Ключові слова: міфологема, буденна релігійна свідомість, повсякденність.

Аннотация

Борейко Ю. Г. Рецепция традиционных мифологем в повседневном религиозном сознании. – Статья.

В статье исследуется рецепция мифологем малых нарративных форм повседневного религиозного сознания. Повседневные микротексты, содержащие мифологический смысл, характеризуются бриколажной мозаичностью, бинарными оппозициями, метафоричностью. Имплицитный компонент мифа, сосредоточенный в малых текстах, проявляется через ряд ас-

социаций или культурно-символических смыслов. В пространстве повседневности бытие текста как семиотико-философской категории обусловлено присущим ему смыслом, поддающимся интерпретации. Назначение текста заключается в трансляции знания по каналам связи в определенной среде, способности к созданию новых смыслов, имеющих вторичный характер. Передача смысла и воспроизведение его в соответствии с современными принципами трактовки обеспечивает межвременная коммуникация.

Ключевые слова: мифологема, обыденное религиозное сознание, повседневность.

Summary

Boreyko Y. G. Reception of traditional mythologems in everyday religious consciousness. – Article.

This paper examines the reception of mythologems of small narrative forms in everyday religious consciousness. Everyday micro texts containing mythological meaning are characterized by bricolage mosaic, binary oppositions, metaphors. Implicit component of myth, concentrated in small texts revealed through a series of associations or cultural and symbolic meanings. In the space of everyday life of text as semiotic and philosophical category predetermined inherent sense that undergoes interpretation. Appointment of text is broadcast knowledge by communication channels in a given environment, the ability to create new meanings, which are of secondary nature. Intertemporal communication provides transferring of sense and reproduction it according to modern principles of interpretation.

Key words: mythologem, everyday religious consciousness, everyday life.